

Grijev prvih ljudi

Kelić, Anela

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:120:872218>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)

**SVEUČILIŠTE J. J. STROSSMAYERA U OSIJEKU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET U ĐAKOVU**

GRIJEH PRVIH LJUDI

Diplomski rad

Mentor: prof. Karlo Višaticki

Studentica: Anela Kelić

Đakovo, 2015.

SADRŽAJ

<i>Sažetak</i>	1
<i>Summary</i>	2
UVOD	3
1. STVARANJE DOBROGA SVIJETA	4
1.1.Rajski vrt	4
1.2. Stvaranje dobrog čovjeka	6
1.3.Slobodna volja, klica grijeha	9
2. ADAMOV GRIJEH	12
2.1. Narav grijeha	12
2.2. Zmija – sotona nagovara na grijeh	15
2.3.Događaj pod stablom života	17
2.4.Posljedice grijeha	19
2.5.Istočni/iskonski grijeh	20
3. KAZNA I ISKUPLJENJE	23
3.1.Adamov grijeh prema Rim 5, 12-21	25
3.2. Grijeh i istočni grijeh u Rim 5, 12-21	26
4. MODERNO LICE ISTOČNOGA GRIJEHA	29
4.1. Kult tijela – plod istočnoga grijeha	31
ZAKLJUČAK	34
LITERATURA	35

Sažetak

Knjiga Postanka predstavlja materiju koja je važna i židovstvu i kršćanima. Pad Adama i Eve predstavlja pad koji će svaki čovjek kad-tad iskusiti. Stvarnost grijeha usko je vezana uz svakoga čovjeka.

Knjiga Postanka predstavlja semitsko viđenje te univerzalne problematike. Problem donosi kroz opis događaja pod stablom spoznaje dobra i zla.

U ovome radu nastojimo, proučavajući teorije o tumačenju istočnoga grijeha, ponuditi odgovore na neka od pitanja koja si postavlja svaki čovjek - vjernik – otkuda grijeh, zašto grijeh, te što je istočni grijeh u svojoj suštini. Od pitanja je li grijeh tjelesne naravi ili duhovne? Postoji li grešna smještenost ili ne....

Grešna smještenost u kojoj se rađa svaki čovjek nestaje u sakramentu krštenja. U tome sakramentu čovjek, rođen sa klicom grijeha koju nasljeđuje od Adama i Eve, biva „izvađen“ iz grešnosti i „uronjen“ u milost „novoga Adama“ – Krista. Čovjek je stvoren kao dobar i svet, on je dijete Boga i načinjen je na Njegovu sliku. Osuda na izgon iz knjige Postanka zbog toga predstavlja samo očinski prijekor nezahvalnom i oholom djetetu. U svjetlu Novoga zavjeta vidimo da se „očinska srdžba“ zapravo prelijeva u izraz najveće ljubavi – po Kristovoj muci, smrti i uskrsnuću pali čovjek biva spašen i vraćen u stanje milosti. Mnogo jače stanje milosti po Kristu no što je grešno bilo stanje po Adamu.

Ključne riječi: *Bog, čovjek, zemlja, grijeh, stablo, zmija, grešna smještenost, milost, novi Adam – Krist*

Summary

The Book of Genesis represents a matter that is important to both Judaism and Christianity. Fall of Adam and Eve represents a fall that everyone will experience eventually. Actuality of sin is closely related to every human.

The Book of Genesis represents Semitic view of that universal issue. The issue is brought through portrayal of events under the tree of knowledge of good and evil.

In this study, scrutinizing theories about interpretations of the original sin, we are trying to provide answers on some of the questions that every human, believer, asks himself. Where sin comes from? Why sin? What the original sin is in its essence? Is sin physical or spiritual in the nature? Does sinfulness exist or not?

Sinfulness, into which humans are born, vanishes in the sacrament of baptism. In that sacrament, human being born with the seed of sin, is taken out of impurity and immersed into the grace of „new Adam“ – Christ. Human is created as good and sacred, he is God's child and made in God's image. Therefore, banishment in the Book of Genesis only represents fatherly reprimand of ungrateful and arrogant child. In the light of the New Testament we see that the fatherly reprimand is actually transfused into the expression of ultimate love – through Christ's suffering, death and resurrection, fallen human is redeemed and reverted to state of grace. Much stronger state of grace through Christ than it was state of sin through Adam.

Key words: *God, human, land, sin, tree, serpent, sinfulness, grace, new Adam - Christ*

UVOD

Knjiga Postanka predstavlja materiju koja je važna i židovstvu i kršćanstvu. Jednako tako i problematika poimanja istočnoga grijeha koju donosi knjiga Postanka predstavlja tematiku koja zaokuplja egzegete već stoljećima. No, ne samo egzegete, nego i sve kršćane, a i čitavo čovječanstvo. Otkuda grijeh? To je univerzalno pitanje na koje sve vjere i religije svijeta pokušavaju dati odgovor. U kontekstu traganja za tim odgovorom kršćanstvo je idejno otišlo najdalje. Kršćanska vizija prvoga grijeha povezuje biblijske, antropološke i psihološke elemente u jednu cjelinu i zaključuje – darom slobodne volje čovjek se odlučuje za dobro ili zlo, za prijanjanje uz tijelo ili za slušanje duha i svoje naravi koja je u suštini dobra a ne grešna i zla. Pad Adama i Eve predstavlja pad koji će svaki čovjek kad-tad iskusiti. Stvarnost grijeha usko je vezana uz svakoga čovjeka. Tako izostanak grijeha u našem životu znači mir, spokoj i život, dok prijanjanje uz grijeh znači nemir i smrt.

Knjiga Postanka predstavlja semitsko viđenje te univerzalne problematike. Problem donosi kroz opis događaja pod stablom spoznaje dobra i zla. I, iako nam se može učiniti da pravoga odgovora na pitanje o porijeklu grijeha nema, i da je s darom slobodne volje sam Bog-Otac stvoritelj i grijeha, detaljnijim promišljanjem i povezivanjem Staroga zavjeta sa Isusovim vazmenim otajstvom odgovor postaje bliži i jasniji. Zadržimo li se samo na promatranju teksta knjige Postanka o padu prvih ljudi ostati ćemo suočeni sa mnoštvom pitanja i nejasnoća. Ali, kroz prizmu novozavjetnih paradoksa odgovore na pitanja moguće je naslutiti. Od paloga Adama do „novoga Adama“ dogodilo se nešto čudesno.

U ovome radu nastojimo, proučavajući teorije o tumačenju istočnoga grijeha, ponuditi odgovore na neka od pitanja koja si postavlja svaki čovjek-vjernik – otkuda grijeh, zašto grijeh, te što je istočni grijeh u svojoj suštini. Teorija je nekoliko. Od pitanja je li grijeh tjelesne naravi ili duhovne? Postoji li grešna smještenost ili ne? Postoji li izlaz i spas od osude na koju je čovječanstvo osuđeno izgonom Adama i Eve iz raja zemaljskog? Odgovor je jasan i proizlazi iz otajstava naše vjere.

1. STVARANJE DOBROGA SVIJETA

Iz katoličkog viđenja opisuju se u nauku o stvaranju Bog kao iskon i čovjek skupa sasvim stvorenjem kao adresat i kao cilj spasenjskog Božjeg djelovanja. Nauk o stvaranju opisuje jednu stranu medalje, čiju drugu stranu obilježava nauk o otkupljenju. Oboje zajedno predočuju jednu kršćansku sliku čovjeka. Nauk o stvaranju ide za tim da odredi čovjeka postavljenog u ovaj svijet kao pridruženog stvorenju i povezanog s Bogom.¹

Sveto Pismo donosi dva izvještaja o stvaranju (Post 1, 1 – 2, 4a i Post 2, 4b – 25), od kojih drugi, zajedno sa izvještajem o grijehu (Post 3) čini jednu cjelinu. Sa potonjim ćemo se baviti u ovom diplomskom radu.

1.1. Rajski vrt

Prije samog upuštanja u razradu problematike grijeha prvih ljudi nužno je proučiti one biblijske tekstove koji prethode grešnom činu Adama i Eve. To su tekstovi početka knjige Postanka. Tako nam prvi redci knjige Postanka donose autorovu viziju stvaranja svijeta.

Ta vizija obilježena je povijesno-geografskim čimbenicima, prije svega semitskim mentalitetom, kao i geografskim položajem Palestine – zemlja nepreglednih pustinskih predjela.² Iako se na prvi pogled može učiniti da biblijski tekst o stvaranju svijeta nema mnogo veze sa samim činom grijeha prvih ljudi, taj kontekst je veoma bitan. Tako je, prema početku knjige Postanka, svijet stvoren od Boga, savršeno mjesto za život čovjeka. Točnije to je vrt kojega Bog stvara za čovjeka. Bog čovjeku daje sve, vodu, biljke, životinje, te savršenu suputnicu – ženu. To je semitska vizija raja, što je i razumljivo zbog, već spomenutog geografskog položaja Palestine. U knjizi Postanka dobivamo ovakav izvještaj: „Jahve, Bog, zasadi vrt na istoku, u Edenu ... Tada Jahve, Bog, učini te iz zemlje nikoše svakovrsna stabla – pogledu zamamljiva a dobra za hranu ...“(Post 2, 8-10)

Dakle, raj je vrt, savršeno mjesto čovjekova boravka, poklonjeno, a ne zaslužno. Ove je pojmove nužno naglasiti da bismo si mogli pravilno predočiti dimenziju grijeha prvih ljudi.

---

¹COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, UPT, Đakovo, 1998., str. 14.

² Usp. HARRINGTON, Wilfrid J., *Uvod u Stari zavjet*, KS, Zagreb, 1993., str. 22. – 23.

U hebrejskom originalu stoji za riječ vrt riječ *gan*, što znači vrt ili perivoj. Riječ *gan* je u hebrejskom jeziku tuđica. Potječe iz sumerskog jezika u kojem postoji za riječ vrt, *gannatu* klinasti znak, koji predstavlja komad omeđene zemlje iskrižane riječnim kanalima. U najstarijim sumersko- akadskim tekstovima *gannatu* označuje umjetno natapana plodna polja, na kojima je raslo žito i svakovrsno plodno drveće, a u užem smislu označuje ograđen vrt, pun šarolikog cvijeća i egzotičnog drveća, u kojem je gospodar šetao.

Nije čovjek samim time što je stvoren već zaslužio da stanuje u vrtu, nego ga je onamo smjestio sam Bog iz svoje velike ljubavi prema čovjeku.

Ovom je usporedbom jahvistički pisac svojim sunarodnjacima htio slikovito prikazati kako je Gospodin Bog čovjeka, pošto ga je stvorio, uzdigao u nadnaravni red, u stanje milosti koje mu nipošto po naravi ne pripada, a da pri tome uopće nije upotrijebio stručne teološke termine koje će kasnije upotrebljavati kršćanska skolastika, filozofija i teologija. Čovjek je, pošto je bio stvoren, najednom u prisnom odnosu prema Bogu; on ga gleda, on ga sluša, s njim razgovara kao što prijatelj razgovara sa svojim prijateljem.

Smještaj vrta biblijski je pisac pokušao pobliže označiti: vrt se nalazi u Edenu. I ova je riječ sumersko- akadskog podrijetla: *edenu* (akadski) i *edinu* (sumerski) znači prostrana polja, stepe ili čak pustinju. Vrt je dakle zamišljen kao neka oaza usred stepskih pustinjskih polja. Ne možemo sigurno znati da li je tim nazivom biblijski pisac aludirao na naziv mjesta na starom Istoku (Guedin u blizini Lagaša, Bit – adini u blizini Edese i dr.), ali ova mjesta nemaju ništa zajedničko, osim filološkog korijena, s Edenom u Post 2,8. Eden se nalazi daleko na istoku. Gledajući iz Palestine prema istoku vidi pisac pred svojim očima samo beskrajnu pustinju; tamo negdje daleko, iza te pustinje mogao bi biti vrt u kojem je živio prvi čovjek. Više od toga biblijski pisac nije mogao reći: lokaliziranje edenskog vrta ostaje za sva vremena neodređeno i zagonetno i svaki je pokušaj u njegovu lokaliziranju ne samo uzalud nego i besmislen.³

„Jahve, Bog, uzme (*laqah*) čovjeka i postavi ga (*hinnih*) u edenski vrt, da ga obrađuje i čuva. Jahve, Bog zapovijedi čovjeku: 'Sa svakoga stabla u vrtu slobodno jedi, ali sa stabla spoznajе dobra i zla da nisi jeo! U onaj dan u koji s njega okusiš, zacijelo ćeš umrijeti!'“(Post 2,15-17)

---

³³ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS, Zagreb, 1998., str. 136. - 138.

Post 2,15ab ponavlja rečenicu već spomenutu u 2,8. Za razliku od osmog retka ovdje je spomenut cilj, zašto je čovjek postavljen u vrt: da ga naime obrađuje i čuva. Bog, dakle, postavlja čovjeka u vrt da ga obrađuje (glagol *abad* znači obrađivati zemlju). Taj je rad prema cijelom kontekstu Post 2-3 bio za čovjeka veselje i zabava, a nipošto muka. Prije pada rad je za čovjeka veselje; sva mukotrpnost, znoj i neuspjeh u radu dolaze tek nakon čovjekova pada, jer je rad kao temeljna datost ljudskog života izravno i duboko pogođen čovjekovim grijehom.

Biblija visoko cijeni rad: ona i Boga prikazuje kao radnika te čovjeka radnika pridružuje Bogu radniku da bi čovjek zajedno s Bogom održavao stvoreni svijet. Nije dakle, rad posljedica grijeha ili kazna za grijeh: i prije grijeha čovjek je radio, nego je posljedica grijeha ona mukotrpnost i nevoljko podnošenje rada, što ih čovjek osjeća.

Osim što mora obrađivati vrt, čovjek ga mora još čuvati (hebrejski glagol *šamar*), vjerojatno pred životinjama, štetočinama. Posao koji je čovjek obavljao u vrtu nije bio nužan za njegovo životno uzdržavanje: on je imao obilje plodova s drveća za hranu. Radi se o prvoj zapovijedi kakvu susrećemo u Dekalogu: „Jahve, Bog, zapovijedi čovjeku: 'Sa svakog stabla u vrtu slobodno jedi, ali sa stabla spoznaje dobra i zla da nisi jeo! U onaj dan u koji s njega okusiš, zacijelo ćeš umrijeti!'“ (Post 2, 16 – 17).

Rječnik koji jahvistički pisac upotrebljava u ovom odlomku, kao i u narednim recima, podsjeća nas na sklapanje Saveza Boga Jahve s Izraelcima na brdu Sinaju.

Kao što je Bog Izraela uzeo (*laqah*), izveo ga (*hoci*), uveo ga (*hebi*), osigurao mu mir smjestivši ga u određenu, već patrijarsima obećanu zemlju, kojom teče med i mlijeko, tako je Bog na sličan način – zaključuje biblijski pisac – učinio i s prvim čovjekom.⁴

1.2. Stvaranje dobrog čovjeka

U drugom izvještaju knjige Postanka saznajemo: „Jahve, Bog, napravi čovjeka od praha zemaljskog i u nosnice mu udahne dah života.“ (Post 2, 7-8)

Dok je u Post 1 Božji čin stvaranja čovjeka opisan glagolom *bara* (pridržan u SZ samo za Božje djelovanje), dotle Post 2,7 upotrebljava za stvaranje čovjeka glagol tehničkog značenja *jacar* koji se upotrebljava u stručnom rječniku lončarskog zanata te znači oblikovati, dati određeni oblik bezličnoj masi gline koju lončar uzima u svoje

---

⁴ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS, Zagreb, 1998., str. 143. - 144.

ruke. Božji čin stvaranja čovjeka opisuje jahvistički pisac posve na ljudski način (najgrublji antropomorfizam): prikazao je Boga kao lončara koji iz praha zemaljskog oblikuje čovjeka i potom ga oživljuje udahnujući mu u nosnice svoj dah života (*nišmat hajjim*).

Tako se ovdje susreću dvije misli o Bogu:

- Bog kao lončar koji oblikovanjem praha, odnosno zemlje, proizvodi čovjekov lik (*jacar*)
- Bog kao udahnitelj života (dah je u Semita simbol života).

Slika o Bogu lončaru vrlo je omiljena u SZ i veoma često je susrećemo (Iz 29,15-16; Ps 103,14; Jr 18,1-6). Ova slika izvrsno izražava apsolutnost slobodne Božje volje u pogledu stvaranja čovjeka i kao potpunu ovisnost čovjeka o Bogu: čovjek je posve ovisan o Bogu kao što je glina u rukama lončarevim posve ovisna o lončaru.

Proroci i psalmisti u slici proizvodnje lonaca našli su zgodnu sliku kojom su antropomorfno izrazili božansko djelovanje prilikom stvaranja čovjeka (radi se o pjesničkoj metafori). Prorok Izaija ovom slikom crta veliku ljubav Božju prema izabranom narodu Izraelu. On ovu metaforu upotrebljava kad govori o ljudima koji se bune protiv Boga. Istu je metaforu upotrijebio i jahvistički pisac u Post 2,7 u mnogo određenijem značenju.

Dok se u ostalim spisima SZ samo općenito govori o Bogu koji stvara razna stvorenja, dotle je ovdje ovaj Božji čin stvaranja pobliže označen:

- Pisac spominje materiju (glinenu zemlju, prah) iz koje je Jahve – Elohim oblikovao čovjeka. Oblikovanje čovjeka opisuje se u dva čina: čin oblikovanja prašine (7a) i čin udahnjivanja životnog daha (7b). Iz toga slijedi da je i proizvedeno djelo dvostruko, jer je naime sastavljeno iz materijalnog tijela i prožeto dahom.
- Pisac time želi istaknuti kako je čovjek stvoren iz već postojeće materije, koju je Bog neposrednim i milosnim zahvatom, darovavši joj nešto od sebe samog, preoblikovao u čovjeka, koji je jedini u cijelom svijetu slika i prilika Božja.⁵
- Drugi se čin stvaranja čovjeka sastoji u tome što Jahve – Elohim udahnuje čovjeku svoj dah (7b) da bi čovjek postao živo biće. Ova metafora ima svoje podrijetlo u starohebrejskom shvaćanju da se život sastoji u duhu, odnosno u disanju kroz nos (Job4,9)

---

⁵ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS, Zagreb, 1998., str. 129. - 130.

- Sve što postoji stvorio je Jahve- Elohim pa čak i onaj suptilni, nevidljivi princip života, koji će grčka filozofija nazvati *psykhe*. Budući da taj dah života dolazi od Boga, SZ ga naziva „dah Božji“ i Boga smatra apsolutnim gospodarom nad životom i nad smrću svakog čovjeka: kada Bog daje dah, daje život, a kada oduzima dah, oduzima i život.
- Biblijski pisac ovom metaforom udahnjivanja Božjeg daha u čovjekove nosnice želi naglasiti da je Gospodin Bog dušu čovjekovu – počelo života, koje je ujedno i dah – stvorio neposredno i iz ničega. Tijelo mu stvara doduše, iz materije, ali mu zato dah daje od sebe samoga.

Prema Biblijskom leksikonu *Adam* je izvedeno opće ime za čitavi ljudski rod.⁶ Iz četvrtog poglavlja knjige Postanka saznajemo i da to ime dolazi kao vlastito ime prvog čovjeka, praoca ljudskog roda: „Adam pozna svoju ženu, te ona rodi sina i nadjenu mu ime Šet.“ (Post 4, 25)

Adam je ustvari *adamah* - heb. zemlja, njiva. On je povezan sa prahom, zemljom, te je od nje napravljen i u nju smješten. Za našu hrvatsku riječ zemlja Hebrej ima tri termina: - *erec* – zemlja u smislu zemaljske površine, kugle, kontinenta, zatim, *adamah* – zemlja kao teren koji je prikladan za vegetaciju i treći *apar* – tlo ili gornji sloj obradive zemlje: blato, prašina, glina. Pisac prikazuje kako je Jahve – Elohim stvorio čovjeka iz tla zemlje. Redaktor je upotrijebio riječ prah jer je ta riječ imala u biblijsko-teološkoj verziji određeno značenje i jer je tako stvorio određenu igru riječi kakvu češće susrećemo u Post 2-3.

Stoga treba ovu sliku stvaranja čovjeka iz praha zemaljskog odmah povezati s kasnije izrečenom Božjom osudom: *U znoju lica svog kruh svoj ćeš jesti dokle se u zemlju ne vratiš: ta iz zemlje uzet si bio- prah si, u prah ćeš se vratiti*

Ljudski život je samo prijelaz iz majčina krila u krilo zemlje (Job1,21). Čovjek nakon smrti postaje ono što je bio, dok mu Gospodin Bog nije dao životni dah. U ovoj igri riječi hebrejskog originala izražene su dvije misli: čovjek proizlazi iz zemlje i u zemlju se vraća (zemlja je shvaćena kao mjesto), te je čovjek učinjen od zemlje i u zemlju se ponovno pretvara (gdje je zemlja shvaćena kao stanje).⁷

Kritičkim tumačenjem Biblije postalo je jasno da je Adam sinonim za čitavo čovječanstvo, te je stvaranje čovjeka od zemlje zapravo religiozna vizija nastanka nas

⁶ Usp. *Adam*, u: *Biblijski leksikon*, KS, Zagreb, 1992., str. 13.

⁷ Usp. ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS, Zagreb, 1998., str. 130.-131.

ljudi. Stvoren od Boga, svijet je dobar, vrt je dobar, tako je i čovjek po Stvoritelju dobar. Povežemo li ovo promišljanje sa stvaranjem čovjeka saznajemo da je čovjek stvoren dobar kao i sve oko njega. U prvome čovjeku po stvaranju ne nalazi se grijeh ni klica grijeha. Dakle, oko njega je dobar svijet, rajski vrt, te je i sam čovjek, Adam, dobar, budući da je stvoren od Boga. Adam boravi u savršenom okruženju, dakle u svijetu koji na njega ne vrši negativan ili grešan utjecaj, dapače. Zbog toga se postavlja logično pitanje – ako je svijet i Adamovo okruženje dobar, jer je stvoren od Boga, a i sam Adam je stvoren od Boga te je dobar, otkud grijeh neposluha Bogu kojega čini prvi čovjek?

Čovjek, sam, nepotpun je. Biblijska teologija Novoga zavjeta objašnjava kako je izvor svakoga grijeha egoizam. Tako Krist sažima Dekalog u naoko jednostavne dvije Zapovijedi. Kristove Zapovijedi savršena su protivnost egoizmu. Usmjerenjem na drugoga čovjeka, i na Boga, čovjek se spašava od upadanja u zamku egoizma i grijeha. Tako povezujući retrospektivno Krista i knjigu Postanka postaje savršeno jasno zašto Adam, prvi čovjek nije ostavljen sam. On je usmjeren na drugu osobu. Tako već knjiga Postanka daje odgovor, odgovor protivan grijehu. Adam (čovjek) ne ostaje sam (egoističan) nego ga Bog usmjerava na drugu osobu (sebedarje). Njemu Bog tako daje savršenu suputnicu. Evi (heb. *havvah*), čovjek daje ime, uz ime „žena“ (heb. *iššah*) on, čovjek (heb. *iš*) je potpun. Tako je Eva bitna odrednica Adama. Autor biblijskog teksta o Evi prvo govori kao muževljevoj družici, a u slijedećim recima nakon grijeha nazva ju čovjek Evom (Post 3,20).

Adam i Eva postaju praroditelji, i primjer čovjeku – dvoje u ljubavi. No, iako usmjereni jedno na drugo, Adam i Eva čine grijeh. Pitamo se kako je to moguće. Kristove zapovijedi ljubavi nerazdvojive su. Ljubiti Boga je na prvome mjestu.⁸ Bez poštivanja te prve zapovijedi, druga zapovijed ljubavi je podložna manipulaciji i vodi u ono što novozavjetna teologija naziva „*egoizmom u dvoje*“.

1.3. Slobodna volja, klica grijeha

U recima knjige Postanka saznajemo da Adam nije tek stvorena priroda. Njega Bog izdvaja od ostalih stvorenja s nekoliko bitnih elemenata.

---

⁸ Usp. ARENHÖVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS, Zagreb, 1998., str. 58.

Prva posebnost jest naravno razum. Adam, za razliku od ostalih stvorenja posjeduje sposobnost vladanja svojim nagonima upotrebom razuma. Tu je svakako i moć govora. Adam i Eva komuniciraju govorom, tvore riječi, te čak komuniciraju i sa samim Stvoriteljem. Zatim, moć preoblikovanja stvorenoga. Adam ne stvara *ex nihilo* poput Stvoritelja, no ipak ima sposobnost sustvaranja preoblikujući materiju koju je Bog stvorio.

Uz sve te posebnosti koje mu je Stvoritelj dao, jedna se posebno ističe, a o njoj naslućujemo u slijedećim rečenicama knjige Postanka: „Tada Jahve, Bog, načini od zemlje sve životinje u polju i sve ptice u zraku, i prevede ih čovjeku da vidi kako će koju nazvati, pa kako koje stvorenje čovjek prozove, da mu tako bude ime.“ (Post 2, 19)

U ovim rečenicama naslućujemo kakvu to sposobnost Stvoritelj daje čovjeku. Prva je svakako moć i gospodarenje nad životinjama, jer prema semitskom običaju, onaj koji daje ime životinji, njen je gospodar. Tako je i Stvoritelj gospodar čovjeku, jer ga stvara i daje mu ime. Pomislimo samo na stari Egipat, gdje je vladao kult životinja, gdje su posebni kult imali lav i zmija. U našem je biblijskom mjestu životinja samo životinja; ona stoji pod čovjekovom vlašću i nije ravnopravna čovjeku. Bog je mogao pokušati sa životinjama, a ni jedan Božji pokušaj ne propada sasvim. I stari Izrael je imao poseban odnos sa životinjama. One spadaju zajedno s ljudima u obiteljski život, u kući prebivaju životinje i čovjek složno.⁹ Tako je i Stvoritelj gospodar čovjeku, jer ga stvara i daje mu ime. No, neki egzegete u ovome tekstu vide i naznaku onoga što će kulminirati pod stablom spoznaje dobra i zla – slobodne volje.

Tako se smatra da Adam ima slobodnu volju izbora imena životinja. Tu se Stvoritelj ne upliće te mu ostavlja slobodan izbor imena. Darom slobodne volje Adam se u potpunosti odvaja od ostatka stvorenoga. Dok životinje bivaju vođene nagonima, a priroda djeluje po prirodnim zakonitostima, Adam je slobodan. Čovjek ima slobodu izbora. Slobodu nadjenuti ime životinji, slobodu gospodarenja nad njom, slobodu izbora slušanja nagona ili korištenja razuma, slobodu izbora dobra i zla...¹⁰

Zapovijed predana čovjeku (Post 2, 16) poziva se na njegovu slobodu, koja je konstitutivna za njegov životni nacrt. To vrijedi i za vezivanje uz Boga. Ono hoće biti preuzeto i življeno u slobodi. Ukazivanjem na slobodu, koja je izuzetni Božji dar čovjeku, u jezgri je već odgovor na pitanje o podrijetlu zla. Stručnjak za Stari zavjet, teolog H. Haag, premješta izvor zla u slabost ljudskog srca. U svojoj studiji *Pred zlom*

---

⁹ARENHOEVEL, Diego, *Isto*, str. 159.

¹⁰ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, KS, Zagreb, 1996., str. 10. – 18.

bespomoćni, on zastupa spomenutu tvrdnju da je Bog čovjeka koncipirao sa znatnom sklonošću prema zlu. Prema njemu, grijeh u raj u nije samo prvo zlo djelo koje Biblija može pripisati o čovjeku, nego prvo djelo uopće.

Ukazivanje na ljudsku slobodu, kao izvor zla, obilježava ne samo značajnu razliku spram stajališta Haaga, nego i spram staroistočnih mitova o stvaranju. Oni navode borbu bogova ili sukob između dobrog i zlog principa kao izazvani uzrok.

Post 3 pored čovjeka kao jednog aktera izvješća o prvom grešnom padu, navodi zmiju kao bitnog suučesnika. Upravo o tom pitanju, zašto se zmija uvodi u igru kao zavodnik, egzegeti se spore.¹¹

Sa tom problematikom ćemo se upoznati u nastavku ovog diplomskog rada.

---

¹¹Usp. COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, UPT, Đakovo, 1998., str. 42. – 43.

2. ADAMOV GRIJEH

Govoriti o grijehu danas nije ni lako ni jednostavno. Sam pojam rijetko susrećemo u svakodnevnom govoru. Kršćani govorom o grijehu žele označiti nešto specifično u djelovanju razumskih bića, i to pod vidom moralne vrijednosti tog djelovanja.

Odnosno, o grijehu se može govoriti samo tamo gdje je riječ o stvarnom odnosu čovjeka prema Bogu kao izvoru moralnoga i čudorednoga poretka. Tamo gdje nema Boga, može se govoriti o prijestupu, o pogreški, ali ne i o grijehu. Grijeh je moralno određivanje ljudskih čina i djela u odnosu prema određenom objektivnom, apsolutnom načelu izvan ljudskih dosega. Za nas kršćane, to je trojedini Bog, izvor moralnih načela, te kriterij dobra i zla.

Prvotni izvori kršćanskoga nauka o grijehu su knjige Staroga i Novoga zavjeta.¹²

2.1. Narav grijeha

Poimanje grijeha u Starome zavjetu u suštini je jednako i poimanju grijeha u Novome zavjetu. Dekalog se ulijeva i sažima u Zapovijedi ljubavi. No, u Bibliji nemamo sustavno razvijenu nauku o grijehu. Grijeh se poima na mnoge načine i ima nepregledan broj manifestacija.¹³ Tako iz knjige Postanka saznajemo da je prvi grijeh počinjen otpadom od Boga i priklanjanjem stvorenju. Grijeh tako uzrokuje podvojenost između Boga i njegova stvorenja. Grijeh sprečava dovršenje stvaranja. Grijeh nije nastao od Boga, niti ga Bog stvara kao zasebnu stvarnost. On postaje plod življenja slobodne volje mimo Zapovijedi ljubavi.

Nadalje, u Starome zavjetu koristi se i jedan zanimljiv i prikladan opis grijeha: „Ne, nije ruka Jahvina prekratka da spasi, niti mu je uho otvrdlo da ne bi čuo, nego su opačine vaše jaz otvorile između vas i Boga vašeg.“ (Iz 59, 1) Tako je grijeh u proroka Izaije okarakteriziran kao – jaz, razdaljina ili provalija između Boga i čovjeka.

Uz takvo predočenje grijeha u Starome zavjetu dobivamo još informacija koje bi to još bile dimenzije grijeha:

---

¹² Usp. NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, KS, Zagreb, 2003., str. 161.

¹³ Usp. *Grijeh*, u: RAHNER, Karl; VORGRIMLER, Herbert, *Teološki rječnik*, Đakovo, 1992., str. 175.

„Tada Natan reče Davidu: „Ti si taj čovjek! Ovako govori Jahve, Bog Izraelov: Ja sam te pomazao za kralja nad Izraelom, ja sam te izbavio iz Šaulove ruke. Predao sam ti kuću tvoga gospodara, položio sam žene tvoga gospodara na tvoje krilo, dao sam ti dom Izraelov i dom Judin; a ako to nije dosta dodat ću ti još ovo ili ono. Zašto si prezreo Jahvu i učinio ono što je zlo u njegovim očima?“ (2 Sam 12, 7-10)

Iz teškog grijeha kralja Davida na kojega ga upozorava prorok Natan saznajemo da se grijeh manifestira u obličju nezahvalnosti prema Bogu koji nam daje sve, ali i u obliku prezira Boga nepoštivanjem njegovih zapovijedi i činjenjem zla. Tko čini zlo, prezire Boga koji je ljubav i dobro.

Novozavjetno shvaćanje grijeha ne čini velikog odmaka od Staroga zavjeta. Grijeh je tako stvarnost u koju se čovjek sam uranja svojim svojevolumnim činima protivnim dvjema zapovijedima ljubavi. Tako i moderna teologija u pokušaju definiranja grijeha koristi Bibliju kao temelj poimanja grijeha. U kontekstu teme ovoga rada nužno je spomenuti tri osnovna svojstva grijeha, tj. tri osnovna preduvjeta da bi neki čin bio grešan i da bi bio teški grijeh kakvog čine Adam i Eva.

Prvi je svakako potpuno svjestan pristanak na grijeh. Čovjek, slobodnom voljom svjesno pristaje činiti ono što mu Bog brani ili od čega ga čuva. Drugi element jest određena težina grijeha. Čin čiste suprotnosti dobru, dakle zao čin, najteži je grijeh. Treći element je opet usko vezan uz slobodnu volju – slobodan pristanak, dakle neuvjetovan pristanak uz zlo.

Grijeh Adama i Eve predstavlja nasljeđe koje svaki čovjek nosi u sebi već po rođenju. Stoga se naziva istočni. Iz njega istječu svi ostali grijesi. Iz čistog neposluha Bogu. Adam i Eva, simboli su svih ljudi. Čovjek je stvoren dobar, u dobrome svijetu, no ipak stvarnost grijeha prati ga kroz čitavu povijest čovječanstva.¹⁴

Knjiga Postanka ovako nam predočuje prvi pad čovjeka:

„Zmija bijaše lukavija od sve zvjeradi što je stvorio Jahve. Ona reče ženi: „Zar vam je Bog rekao da ne smijete jesti ni s jednog drveta u vrtu?“ Žena odgovori zmiji: „Plodove sa stabla u vrtu smijemo jesti. Samo za plod stabla što je nasred vrta rekao je Bog: da ga niste jeli! I ne dirajte u nj, da ne umrete!“ Nato će zmija ženi: „Ne, nećete umrijeti! Nego, zna Bog: onog dana kad budete s njega jeli otvorit će vam se oči, i vi ćete biti kao bogovi, koji razlučuju dobro i zlo.“ Vidje žena da je stablo dobro za jelo, za oči zamamljivo, a za mudrost poželjno: ubere ploda njegova i pojede. Dade i svom mužu, koji bijaše s njom pa je i on jeo. Tada se obadvoma otvore oči, i upoznaju da su goli.“ (Post 3, 1-8)

---

¹⁴ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, KS, Zagreb, 1996., str. 175. – 176.

Svaka od riječi ovoga teksta u sebi nosi iznimno značenje. Ovim tekstom izrečeno je ono što čitavo čovječanstvo muči od postanka čovjeka.¹⁵ Zato taj tekst predstavlja ujedno i srž ovoga rada, te ćemo u njegovom nastavku pomno analizirati svaki od elemenata ovoga teksta.

Naime, pad u grijeh nije povijesan, kao da bi se dogodio na nekom određenom mjestu u neko određeno vrijeme. On se stalno događa, u svako doba, na svakom mjestu, budući da smo Adam i Eva svi mi. I ljudi budućnosti to će također biti kao što su bili i oni iz naše pretpovijesti.¹⁶

Često je pitanje što je početak zla? O tome su ljudi staroga svijeta mnogo razmišljali i nudili mnoge odgovore na to pitanje. Odgovor biblijskog pisca treba usporediti s njihovim odgovorima. Najbolji pristup tome nudi nam svršetak priče.

Bog prebacuje grijeh najprije ženi, a onda muškarcu i oboje se ispričavaju. Svatko drugi, tako će on, ima na sebi više krivnje nego ja. Žena se ispričava na zmiju. Svatko ukazuje na drugoga, nitko na sebe samoga. Upravo je to srž svih poganskih predaja o podrijetlu zla. Prema njima zlo je došlo u svijet po zavisti i zlobi bogova: oni su zlo predodredili za čovjeka kao njegovu sudbinu. Čovjek se uvijek iznova pokušava ispričavati: nešto griješi u meni, odnosno preko mene. Grijeh je čovjekova nezaobilazna sudbina. Tu ispriku Biblija ne prima. Njezin Bog ne prima te isprike od čovjeka. On ne smije pokazivati na druge nego na sebe sama. Biblijski pisac time poručuje čovjeku da ne upire prstom u druge nego u sebe sama i tako prepozna da je on grešnik.¹⁷

Pitanje koliko je pojedini čovjek odgovoran za svoj čin, biblijski pisac ovdje ne postavlja. Adam je čovječanstvo. Čovječanstvo je odgovorno za svoje opake čine i svaki je pojedinac odgovoran samo ako ima udjela u tim opakim činima.

Dakle, u svijetu postoji opća povezanost, opća solidarnost i u dobru i u zlu. One su realno prisutne u čovjeku, u ljudskom rodu i u svemu stvorenom svijetu. Grešno djelovanje pojedinca, skupina, cijelih naroda ili društva može se promatrati kao posljedica te solidarnosti i povezanosti, ali istodobno i kao plod čovjekova slobodnog djelovanja.

---

¹⁵ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, KS, Zagreb, 1996., str.178.

¹⁶ ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije Stari zavjet i prapovijest*, KS,Zagreb, 1998., str. 65.

¹⁷ ARENHOEVEL, Diego, *Isto*, str. 69.

Nered i kaos postojali su u svijetu i prije pojave ljudskoga roda, a njihovu prisutnost u čovjekovu životu, u opisu pada ljudskoga roda, predstavlja zmija kao utjelovljenje sile koja je već otprije prisutna u svijetu.¹⁸

2.2. Zmija – sotona nagovara na grijeh

Izbor upravo te životinje, da predstavlja u Bibliji sotonu koji zavodi, nije slučajna. Zmija je životinja po mnogočemu jedinstvena u prirodi. Ona se kreće potrbuške, izrazito lako i elegantno iako nema udova. Ima izrazito veliku moć osjetila, kao i razne sposobnosti poput mimikrije, te životu i u vodi i na kopnu. Zmija odbacuje svoju staru kožu procesom „presvlačenja“ i na taj način je gotovo nemoguće vizualno odrediti starost životinje. Ona ostaje „vječno mlada“. Ujedno je i mistična životinja te često veoma opasna i smrtonosna. Epitet tajnovitosti zaslužuje zbog načina života koji je skriven od ostalih životinja, i čovjeka, a otrov nekih vrsta zmija spada među najotrovnije spojeve na Zemlji. U semitskoj kulturi Staroga zavjeta zmija je životinja velike simbolike.¹⁹ U to vrijeme nije postojalo znanje o protuotrovu, pa je ugriz zmije gotovo uvijek završavao kobno. Tako je imala epitet izrazito opasne životinje od koje obrane gotovo da i nema. Smatrana je i simbolom iskvarene lukavosti, nepredvidljivosti i podmuklosti (a katkad i mudrosti). Razlog leži u činjenici da se zmija skriva od čovjeka i ostalih životinja, no iznenada napada, munjevito i smrtonosno.

Biblija zmiyu spominje često, ali gotovo uvijek u istom kontekstu – kontekstu zla. Tako je njen prvi spomen već na samom početku Biblije, u gore navedenom tekstu knjige Postanka. Egzegete se pitaju je li ona bila uvedena kao religiozni simbol i kao sveta životinja ili kao životinja nesreće. Također, njih ne zanima što zmija jest, nego što ona čini. Zmija je stvorenje, a ne neka samostalna protubožanska veličina. Koliko god zmija nastupa kao zavodnica na zlo, ona je ipak stvorenje. Njezina udarna snaga leži u njezinoj posebnoj pameti. O njezinoj stvorenskoj zloći se ne govori.²⁰

Umjetnici i slikari kroz povijest redovito su prizor zavođenja Adama i Eve od strane zmije, prikazivali slikom životinje zmijskoga tijela ali ljudske glave, koja je omotana oko stabla života i koja se smiješi Evi.²¹ Ljudska glava na tijelu zmije predstavljala je izrazitu i pomalo zastrašujuću inteligenciju te životinje koja graniči sa

¹⁸NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, KS, Zagreb, 2003., str. 194. – 195.

¹⁹ Usp. *Zmija*, u: *Biblijski leksikon ...*, str. 342

²⁰ COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, UPT, Đakovo, 1998., str. 44.

²¹ Usp. GUADALUPI, Gianni, *Velika ilustrirana Biblija*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2005., str. 18.

ljudskom. Tako je sotona, lukav poput zmiје, opasan i inteligentan zavodnik, elegantnih kretnji, ali i smrtonosan. Ljudska glava na tijelu zmiје kao simbol sotone ujedno dočarava i putenost, tjelesnost. Unatoč svemu zmiја i dalje ostaje životinja; sva joj je božanstvenost oduzeta. Pisac ju navodi izričito kao poljsku životinju (Post 3,11). To znači da je potpuno ovisna o Bogu, nipošto njegov suparnik. Još više; ona pripada životinjama kojima je čovjek nadjenao ime, on je njezin gospodar, ona je njemu podvrgnuta (Post 2,19s).²² Nadalje, izbor zmiје za predstavnika sotone postaje jasniji ukoliko ju povežemo sa Kanaanom. U toj zemlji zmiја je imala važno kultno značenje pa je Izraelcima bilo nužno „kloniti se zmiје“ u smislu ne padanja pod utjecaj raznih kultova koje zatiču oko sebe po svom dolasku u Obećanu zemlju. Povezana je sa kultom plodnosti i kultom Baala.

Spominje se u tekstovima Knjige mudrosti, u knjizi Sirahovoj, kao i u Otkrivenju: „Bijaše bačen veliki Zmaj, stara „Zmiја“ koja se zove „đavao“ – „sotona“, zavodnik cijeloga svijeta - bijaše bačen na zemlju, i bijahu zbačeni s njim njegovi anđeli.“(Otk 12, 9)

Ovo spominjanje „stare Zmiје“ nedvojbeno upućuje na Zmiju iz Edena. Ovdje uočavamo jednu bitnu stvar kada govorimo o pojmu zmiје u Bibliji. Dakle, Zmiја na početku zavodi čovjeka, i tako nakon stvaranja sa njenim trijumfom nad slabim čovjekom započinje i Biblija, kao i povijest čovječanstva, a s njenim krajem i zbacivanjem na zemlju završava Biblija i završava stara era čovječanstva, a nastupa potpuni trijumf Boga i Krista.

Zmiја je simbol sotone i zla i kao takva spominje se duž cijeloga Svetog Pisma, od početka, i knjige Postanka, pa do kraja i knjige Otkrivenja. Zmiја se u kontekstu zla u Bibliji spominje i na ovim mjestima: Izr 23,13; Jer 8,17; Sir 21,2; Mih 7,17; Mt 3,7; Br 21, 6-9; Mudr 2,24 itd.

Jedino utješno za čovjeka nalazi se u tome što će čovjek zmiји satrti glavu, a zmiја samo vrebati njegovu petu. U tome je čovjekova prednost u toj bici. No nije zmiја u tome ostala sasvim bez simbolične snage. Ona tu sigurno uosobljuje sve životinje koje su prema čovjeku neprijateljski raspoložene. Sloga između životinje i čovjeka je izgubljena.²³

---

²²ARENHOEVEL, Diego, MALI KOMENTARI Biblije, *Stari zavjet i prapovijest*, KS,Zagreb, 1998., str. 67.

²³ARENHOEVEL, Diego, *Isto*, str. 68. -96.

Zašto je Bog stvorio zmiju? Zašto ju je smjestio u raj zemaljski? Zašto joj je dao mogućnost da zavede čovjeka? Sve te i slične nedoumice proizlaze najčešće odatle što uzimamo tekstove izvan njihovog misaonog i povijesnog konteksta, ne vodeći računa o književnom rodu kojim su pisani. U slučaju zmije u raj u teškoća je tim veća što se postavlja u pitanje Božja dobrohotnost prema čovjeku.

Tekst o raj u pisan je s etiološkom motivacijom, tj. on polazi od konkretne situacije čovjekova iskustva, odnosno iskustva židovskog sastavljača i pisca, mudraca, negdje iz petog stoljeća prije Krista, koji želi odgovoriti na pitanje zašto toliko zla u svijetu. Pisac, vjerni Hebrej, nije mogao dozvoliti da se za to sve okrivljuje Bog. Pisac nije htio svaliti svu krivnju ni na čovjeka, jer je dobro znao da zla biju i nevine jednako kao i one krive i nepravedne.²⁴

2.3. Događaj pod stablom života

Raj, koji se nalazi u Edenu, nije zemljopisni pojam. Ovdje se više radi o zornom predočavanju početka života na Zemlji koji je odisao skladom na svim razinama: između ljudi međusobno, između ljudi i ostalih stvorenja i naposljetku između ljudi i Boga. U raj u je bilo različitih sadržaja, između ostaloga i drvo spoznaje dobra i zla.²⁵

Stablo života i/ili drvo spoznaje dobra i zla, Stvoritelj postavlja nasred Edena: „Tada Jahve, Bog, učini te iz zemlje nikoše svakovrsna stabla – pogledu zamamljiva a dobra za hranu – i stablo života, nasred vrta, i stablo spoznaje dobra i zla.“ (Post 2, 9)

Kao što izbor zmije nije slučajna, tako nije ni pojam stabla. Pomalo je nejasno postavlja li Jahve jedno ili dva stabla, no držimo se predaje o jednom stablu.²⁶ Kao što smo gore u tekstu spomenuli, u heb. originalu stoji za riječ vrt riječ *gan*, što znači vrt ili perivoj. Riječ *gan* potječe iz sumerskog jezika u kojem postoji za riječ vrt klinasti znak koji predstavlja komad omeđene zemlje iskrižane riječnim kanalima, u užem smislu označuje omeđeni vrt, pun šarolikog cvijeća i egzotičnog drveća, u kojem se gospodar šetao, odmarao.

---

²⁴ KRESINA, Ante, *O Bože žeže Tvoja riječ*, KS, Zagreb, 1993., str. 127. – 128.

²⁵ Usp. NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, KS, Zagreb, 2003., str. 37.

²⁶ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, KS, Zagreb, 1996., str. 136.

U takav vrt smjestio je Gospodin Bog prvog čovjeka kojeg je stvorio; u vrt koji je stvorio pridržan za samoga Boga.²⁷ Za biblijskog pisca najvažnije je bilo spomenuti mnogo drveća (vegetaciju), vodu s čovjekom, što sve daje vrtu živi izgled. Drveće je obilno uspijevalo u edenskom vrtu bilo je bogato prekrasnim i najbogatijim plodovima i služilo je prvom čovjeku kao ukras i kao hrana.²⁸

U sredini *gana* nalazilo se drvo života i drvo spoznaje dobra i zla s kojeg čovjek nije smio uživati plodove. Ta je zabrana data uz prijetnju smrti, ako bi ju čovjek prekršio (Post 2,16-17). Uz drvo života nalazilo se drvo spoznaje dobra i zla, ali kao što je već gore u tekstu napomenuto držimo se predaje o jednom stablu. Radi se naime o pjesničkom paralelizmu, u drugom se dijelu rečenice ponavlja drugim riječima sadržaj prvog dijela rečenice.²⁹ U zemlji pustinjskih predjela poput Palestine, stablo uistinu ponekad predstavlja razliku između života i smrti. Ono daje hlad i zaklon, te hranu.

Biblijska egzegeza nudi nekoliko tumačenja stabla u rajskom vrtu. Jedno od tumačenja ide u jednostavnom smjeru da je Bog rekao, naredio, zapovijedi da ga se ne dira i tu je trebalo sve stati, bez prevelikoga razmišljanja. Tako to stablo može predstavljati sve što nam je Bog zapovjedio da ne činimo ili u što da ne diramo. Kršenjem te glavne zapovijedi i činjenjem zla, uvijek iznova „diramo u stablo života“ i činimo grijeh. Svakako da je i to vrijedna teorija i da ima svoju vrijednost.

No, katolička teologija radije se priklanja teoriji govora o stablu spoznaje dobra i zla. Jednostavno je za shvatiti koliko je primamljivo i zavodljivo imati moć nad odlučivanjem što je dobro a što zlo. Tako zmija omotana oko stabla spoznaje dobra i zla brzo i lako nagovara ženu da posegne za tom moći. No, simbolično, na stablu života stoji i smrt, omotana oko njega (zmija). Čovjeku je nemoguće pravilno razlučiti dobro i zlo samome, bez Boga. U tim pokušajima redovito će zastraniti i biti zaveden. Ta mu spoznaja nije dana u potpunosti i pačanja u nju čovjek se mora kloniti. Tako u Kristu, koji je potpuno ispunjenje starozavjetnih obećanja uočavamo novozavjetne paradokse. Prvi je Kristov poziv ljudima „da bace kamen“ ako su bez grijeha. Ti ljudi, odlučili su kamenovati bludnicu dirajući u stablo spoznaje dobra i zla. Krist kao da im poručuje: Tko ste vi da o tome odlučujete?

Drugi novozavjetni paradoks u kontekstu spoznaje dobra i zla događa se na Golgoti. Pored nevino osuđenoga Krista nalazio se i razbojnik koji je u Njega

---

²⁷REBIĆ, Adalbert, *Biblijska prapovijest*, KS, Zagreb, 1972., str. 136.

²⁸ARENHOEVEL, Diego, MALI KOMENTARI Biblije, *Stari zavjet i prapovijest*, KS,Zagreb, 1998., str.139.

²⁹REBIĆ, Adalbert, *Biblijska prapovijest*, KS, Zagreb, 1972., str. 138. – 139.

povjerovao i kojemu zbog toga Krist obećava raj. To je fantastičan i ljudskom umu neshvatljiv čin. Ljudi, farizeji, dirnuvši u stablo spoznaje dobra i zla ubili su Boga, čisto dobro, a Krist onoga (za kojega bi svaki razuman čovjek rekao da će završiti u paklu), „osuđuje“ na raj.

Tako nam novozavjetni vazmeni događaji zorno demonstriraju grešku uplitanja čovjeka u poimanje dobra i zla. Tako Krist ljudskom odlukom biva razapet, a razbojnik Kristovom odlukom biva spašen.

Tako, ponovno retrospektivno kroz promišljanje o događajima na Golgoti možemo pojmiti dimenziju grijeha kojega čine prvi ljudi. Spoznaja dobra i zla s Božje strane ostavljena je nadomak ljudskog poimanja ali ipak nedohvatljiva čovjeku. To knjiga Postanka odlično dočarava riječima da se stablo života nalazi nasred vrta. Dakle Bog ga smješta tako blizu čovjeku, a opet tako daleko izričući zapovijed ne diranja u isto.³⁰

Sadržaj prekršaja sastoji se u emancipirajućoj težnji čovjeka da autonomno odredi svoj život. Ta težnja vodi do prekršaja zapovijedi, a u tom kontekstu pojavljuju se i posljedice grijeha.³¹

2.4. Posljedice grijeha

Prva posljedica grijeha je spoznaja nagosti. Stid koji se prema tome osjeća, znak je da je odnos između njih i spram Boga poremećen. Tako je grijehom bila narušena ljudska, iskonska sloga i povjerenje. Čovjek krivnju prebacuje na ženu, a ona ukazuje na zmiju. Adam i njegova žena se skrivaju pred Bogom, jer se osjećaju ogoljeli.³²

Zemlja je postala prokleta, što se očitovalo u tome da se počela protiviti ljudima koji su ju obrađivali. Ljudski rad je postao tegoban. Uništen je početni sklad između muškarca i žene. Žena će žudjeti za mužem, dok će on gospodariti nad njom. Trudnoća je postala prava muka. Najveća kazna je smrt na kraju ljudskog života.

Ipak, Bog Adama i Evu ne ostavlja pod prokletstvom grijeha. Nego im odmah nakon pada daje obećanje spasenja najavljujući im zajamčeni dolazak ploda Evina, koji će zmiji satrti glavu, odnosno koji će savladati zlo i zavladati nad njim.³³

---

³⁰ARENHOEVEL, Diego, MALI KOMENTARI Biblije, *Stari zavjet i prapovijest*, KS,Zagreb, 1998., str. 60. -62.

³¹COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, UPT, Đakovo, 1998., str. 45.

³²Usp. COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, UPT, Đakovo, 1998., str. 45.

³³Usp. NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, KS, Zagreb, 2003., str. 38. – 39.

2.5. Istočni/iskonski grijeh

Kroz čitavu povijest tumačenja Biblije, dakle, i stoljećima prije kritičkog tumačenja Biblije, postavljalo se pitanje naravi istočnoga grijeha. Teorija je mnogo. I sve imaju svoju vrijednost. Ono što je zajedničko svim teorijama, to je činjenica neposluha Bogu. Neposluh Bogu vodi u smrt. Jednu, veoma poznatu i bitnu teoriju istočnoga grijeha predstavlja u prethodnom poglavlju spomenuto pojašnjavanje simbolike stabla života. To je govor o diranju u spoznaju dobra i zla. No, uz tu teoriju svakako je najvažnija i najzanimljivija teorija istočnoga grijeha kao grijeha tijela i nagona koji oko nas formira nešto što dogmatska antropologija naziva pojmovima – grešne smještenosti, ili trajne ranjenosti grijehom.

Jedna pomalo zanemarena činjenica iz događaja pod stablom života upućuje nas na to da se vrlo vjerojatno radi o grijehu tijela. Naime, čin grijeha neposluha Bogu izveden je uzimanjem ploda (jedenjem ploda). Dakle, jedenje, prehrana je najosnovniji čin tijela, a ujedno je i simbol nagona tijela. Adam i Eva čine tjelesan čin i uzimaju hranu, plod. Tu možemo iščitati da bi istočni grijeh mogao biti grijeh tijela. Potvrda takve postavke je i sam naziv toga grijeha – istočni. Istočni, jer iz njega istječu ostali grijesi. Bludnost, krađe, ogovori, psovke, kletve i ubojstva – tjelesni su čini. Ovdje odmah činimo odmak od dualističkog razdvajanja tijela i duha, te naglašavamo da je tijelo često instrument činjenja zla i neposluha Bogu slijeđenjem nagona. Daljnji tekst knjige Postanka o događajima pod stablom života naglašava još jednu tjelesnu karakteristiku, te nas upućuje da bi taj grijeh vjerojatno mogao biti grijeh spolnosti tj. bluda. Nakon počinjenoga grijeha Adamu i Evi „otvaraju se oči“ i oni spoznaju svoju golotinju.³⁴ Naoko usputna primjedba o golotinji prvog čovjeka (Post 2,25) našla je vrlo glasnu jeku u povijesti izlaganja Biblije. Golotinja je simbol za mnogo što. A simboli su ujedno prodorni i nejasni. Među mnogim i različitim tumačenjima spomenut ćemo jedno koje se najbolje slaže sa svime do sada rečenim.

Prije grijeha čovjek bijaše gol i nije se stidio. Poslije grijeha spoznaje da je gol, stidi se i oblači odijelo. Tko je to gol, a da se ne stidi? Na starom istoku bilo je ljudi, i ne samo ondje, koji se nisu stidjeli svoje golotinje, ili se još nisu stidjeli, kao npr. djeca. Biti svjestan svoje golotinje, htjeti je skriti, znak je nastupajuće odraslosti. Prije grijeha čovjek je dijete. Poslije grijeha on nije više dijete. I mi često govorimo o nevinom raj

---

³⁴ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Nav. dj.*, str. 137. – 138.

djetinjstva. Djeca su ljudi koji to još nisu. Iz njih tek moraju nastati ljudi. Čovjek bi imao mogućnost da sazrije u savršena čovjeka i bez grijeha. No on svaki put propusti tu svoju priliku. On ne griješi onda samo kada to ni ne može. Nitko nije odrastao, a da nije sagriješio. To nije njihova isprika, nego optužba. Tema Adamove odjeće zaključuje se pomirljivom činjenicom : Bog je sam načinio bolja odjela nego ona od smokve i lišća. Bog ne napušta čovjeka sama unatoč jednom, djetinjem i ujedno strašnom grijehu. On se brine i za odbačene.³⁵

Učinimo li odmak od tih teorija i usredotočimo li se na zmijin poziv: „Bit ćete kao bogovi“, otkrivamo da istočni grijeh može značiti i upravo to – grešna težnja čovjeka da vlada nad drugim ljudima. Povežemo li to sa novozavjetnim događajima postaje nam jasnije koliko je to grešna težnja. Krist, naime poziva da činimo upravo suprotno. On poziva da služimo drugima, ne da vladamo. Slika Krista-Boga koji kleči i pere apostolima noge zasigurno je jedna od najupečatljivijih u čitavoj Bibliji. Krist-Bog daje nevjerojatan primjer, u potpunosti protivan ljudskom nagonu za vladanjem, on se ne ponaša kao Bog koji vlada i pokorava, naprotiv – on služi.

Nadalje, poimanje istočnoga grijeha kao grijeha „grešne smještenosti“ zasigurno je ispravno. Prema dogmatskoj antropologiji, to bi značilo da se čovjek već po rođenju nalazi u okolini sklonoj grijehu, pa bi i nevino dijete životom u takvoj smještenosti postalo rob grijeha ukoliko se ne posveti krštenjem i „obriše“ istočni grijeh – sklonost zlu. U svakog čovjeka je „upisan“ naravni zakon – sklonost dobru. No, upravo klica istočnoga grijeha koju nosimo zbog grijeha praroditelja, u situaciji grešne okoline oko nas rezultira – grijehom.³⁶

Teolozi i bibličari govore i o grešnom stanju. Ono nam daje ključ za razumijevanje povijesti spasenja. Iz dvaju izvora potječe povijest čovječanstva: iz izvora grijeha i izvora milosti. Bez toga nam čovjek i njegova sudbina ostaju neprotumačene, nerješene, zagonetne. „Trnje i korov“, bolno rađanje i odgajanje djece, znoj lica, tragični sukobi... nisu nešto što je nužno za ovaj svijet. Zlo postoji, ali protiv volje Božje, protiv njegovog spasenjskog nauma. Iskonsko stanje jest savršen svijet, za kojim čovjek svim bićem teži te neumorno pruža svoju ruku za srećom, životom i besmrtnošću.

---

³⁵ARENHOEVEL, Diego, MALI KOMENTARI Biblije, *Stari zavjet i prapovijest*, KS,Zagreb, 1998.,str. 75

³⁶ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Nav. dj.*, str. 138. – 140.

Stanje milosti u kojem su se nalazili praroditelji bilo je dar svemu čovječanstvu. Adam je taj dar trebao predati svom potomstvu. To bi se stanje prenosilo fizičkim rađanjem. Ono bi bilo veliki kanal milosti i veza koja bi nas u Adamu povezivala u veliku Božju obitelj.

Osobni Adamov grijeh uništio je taj Božji dar. Rađanje nije više kanal milosti. Sada se rađanjem stvara stari svijet, zlo čovječanstvo, lišeno milosti i povlastica raja. Potomak Adamov jest sin grijeha i na njemu počiva kazna grijeha. „Po jednom čovjeku uđe grijeh u svijet, a po grijehu smrt, tako smrt pređe na sve ljude jer svi sagriješite“ (Rim 5,2). Svaki čovjek je prodan u ropstvo grijeha, svaki se čovjek rađa kao neprijatelj Božji; svaki se rađa u grešnom stanju i ulazi u grešno stanje koje već postoji.

Istočni grijeh koji baštinitimo nije neka ljudska ograničenost i nesavršenost. To je istinsko grešno stanje kako nas uči i kako vjeruje sveta Crkva. Grčki oci govore o „pokvarenosti“, o „smrti“, latinski ga nazivaju „grijehom“. Neki današnji teolozi nazivaju ga „grijehom svijeta“ (Iv 1,29): to je povijesno – društveno grešno stanje sa svojim posljedicama. Tridentški koncil govori o „lišenju stanja milosti, o smrti duše“. Drugi vatikanski koncil govori da su Adamovi sinovi „lišeni svetosti i pravednosti“. Ispovijest Pavla VI. govori da je to „pravi grijeh vlastiti pojedincu ukoliko je ljudska narav vlastita svakom čovjeku“

Istočni grijeh nam otkriva dramu palog čovjeka, „stanje pale naravi“ (sv. Toma). S grijehom prvog čovjeka čovječanstvo je stupilo na područje grešne samodostatnosti (autonomije). Čovjek je Bogu otkazao poslušnost i vjernost. No Bog ga nije napustio. Ali ni Sotona. Čovjek je postao poprište boja između Boga i sotone, dobra i zla u beskonačnom rasponu, u prostoru i vremenu. Čovjek se rađa i živi nad bezdanom demonskog i bezdanom vlastite praznine iz koje su Bog i njegova milost udaljeni, a on jedini može čovjeka ispuniti i usrećiti.³⁷

---

³⁷ TOMIĆ, Celestin, *Prapovijest spasenja*, Provincijalat hrvatskih franjevačkih konventualaca, Zagreb, 1977., str. 166. – 168.

3. KAZNA I ISKUPLJENJE

Nakon počinjenja grijeha prvi ljudi osjećaju sram. Sram je zapravo najbolji opis onoga što čovjek osjeća ili bi trebao osjećati nakon uvrede Boga. Na početku ovoga rada, u kontekstu govora o egoizmu kao izvoru svakoga grijeha naveden je pojam – „egoizma u dvoje“.³⁸ Adam i Eva činom neposluha Bogu počinili su i taj grijeh. Želja biti kao Bog kod njih je bila izraz čistog egoizma i tjelesnih poriva. Zato ih Bog kaznom spašava. Naime, nakon izгона iz raja Adam i Eva dobivaju sinove, potomstvo. Eva za kaznu u mukama rađa, a Adam obrađuje zemlju u znoju, ali „egoizam u dvoje“ je razbijen. Ljubav Adama i Eve nije više puteno i sebično zatvaranje u tjelesni užitek, nego se usmjerava na treće osobe – njihovu djecu. Taj detalj pokazuje se izuzetno bitan kada pokušamo preslikati sudbinu Adama i Eve na ostatak čovječanstva. Ukoliko je istočni grijeh uistinu grijeh spolnosti, tu grešnost supružnici brišu usmjerujući svoju spolnost prokreaciji – djeci i potomstvu. Tako spolni čin dvoje supružnika nije sebično uživanje njih dvoje, nego smisljeno sebedarje koje iz ljubavi rađa novi život.

No, istočni grijeh je preko naših praroditelja preslikan na svakoga čovjeka. Opis kazne iz knjige Postanka jest opis života i vječne sudbine čovječanstva:

„A ženi reče (Jahve): 'Trudnoći tvojoj muke ću umnožit, u mukama djecu ćeš rađati. Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom.' A čovjeku reče: 'Jer si poslušao glas svoje žene te jeo sa stabla s kojega sam ti zabranio jesti rekavši: S njega da nisi jeo! – evo: Zemlja neka je zbog tebe prokleta: s trudom ćeš se od nje hraniti svega vijeka svoga! Rađat će ti trnjem i korovom, a hranit ćeš se poljskim raslinjem. U znoju lica svoga kruh svoj ćeš jesti dokle se u zemlju ne vratiš: ta iz zemlje uzet si bio – prah si, u prah ćeš se i vratiti.'“(Post 3, 16-20)

Kazna izrečena čovječanstvu u ovome tekstu uistinu je teška. To je starozavjetno Božje obećanje i kazna čovječanstvu za klicu grijeha neposluha i sklonosti grijehu koja vodi u smrt a nalazi se u svakome čovjeku.

No, pojam „starozavjetno Božje obećanje“ kao zastrašujuća Božja odluka, nije bio i konačna osuda čovjeka i zapečaćenje njegove sudbine. Iskupljenje za grijeh Adama dolazi u liku novoga Adama – Krista.

Stoga su slijedeće rečenice možda i najvažnije rečenice Svetoga Pisma:

---

³⁸ Ukratko, taj pojam moderna teologija izvodi iz teologije sv. Augustina koji u svom djelu „*De trinitate*“ objašnjava da je tek usmjerenost na treću osobu savršena ljubav bez mogućnosti egoizma. Jer često dvoje u braku mogu biti sebični i ne otvoriti se potomstvu, djeci. Zato je Bog trojstven – savršena ljubav.

„Prema tome, kao što po jednom čovjeku uđe grijeh u svijet a po grijehu smrt, tako smrt prijede na sve ljude jer svi sagriješite. Naime: još prije zakona bijaše grijeh u svijetu. A grijeh se ne računa kad nema zakona. Ali je smrt vladala od Adama do Mojsija čak i nad onima koji ne sagriješite prekršajem sličnim Adamovu. Adam je slika onoga koji je imao doći .. Ipak, s darom milosti nije kao što je s prekršajem. Jer ako su prekršajem jednog umrli svi, mnogo se obilnije izlila milost Božja i dar dan milošću jednoga čovjeka, Isusa Krista.“(Rim 5, 12-16)

Osuda čovjeka na smrt koja je uslijedila nakon pada prvih ljudi nije konačna odluka i kraj čovjeka. Krist je ostvarenje starozavjetnih obećanja, a ujedno i novo obećanje. Bog-Otac ne napušta grešnog Adama. Dapače, šalje mu Spasitelja. Čovječanstvo dobiva „novog Adama“ i to Adama koji je „jači od staroga“. Tako smrt na koju je osuđeno čovječanstvo nema konačnu riječ, nego naprotiv, konačna riječ je život, po Uskrsnuću. Kao što smo prikazali onu kronologiju pojave zmijske na samome početku i na kraju Biblije, tako je savršena suprotnost zlu – Krist na kraju Otkrivenja onaj koji trijumfira. Adam je sagriješio, ali Krist to ispravlja i otkupljuje taj i sve grijehe čovječanstva.³⁹

No, iako nas je Krist otkupio, on je „novi Adam“, činjenica istočnog grijeha kao sklonosti zlu nije nestala. Nestao je smrtni konačni ishod, jer, kao što to navodi tekst poslanice Rimljanima mnogo je obilnija milost po Kristu nego grijeh po Adamu, svi elementi ostaju – slobodna volja, grešna smještenost, tjelesni nagoni, stvarnost grijeha i zla. Čovjek je po Kristu dobio ponovni početak, Adamov grijeh je otkupljen, no, promišljanje o istočnome grijehu tu ne staje. Istočni grijeh dobio je novo lice i nove manifestacije. Grijeh nije nešto što čovjek čini samo tako, usput. Njegova djela imaju, kao ni jedna druga djela, tajanstvenu moć nad njegovim životom; grešna djela oduzimaju čovjeku raj. Posljedica je grijeha nesloga i razjedinjenost: nesloga među ljudima koja sa sobom nosi sav jad i uvrede protiv čovjeka, nesloga među živim bićima koja se uzajamno istrebljuju, nesloga između čovjeka i materije.

Grijeh razdvaja Boga i čovjeka. Jahve Bog ne gleda lako, kao poganski bogovi na grijeh. Grijeh se Bogu protivi u tolikoj mjeri da on čovjeka tjera iz svoje milosne blizine. I ništa što bi čovjek mogao učiniti neće mu omogućiti ponovan pristup u milosnu blizinu Božju.

Je li smrt posljedica grijeha, bi li čovjek umro da nije sagriješio?

---

³⁹ Usp. REBIĆ, Adalbert, *Nav. dj.*, str. 140. – 152.

Bog prijeti čovjeku smrću kao kaznom ako bude jeo sa zabranjenog stabla. Ali ta kazna ne nastupa odmah poslije grešnog čina. Uostalom, u Božjim prokletstvima smrt zapravo i nije tako jasno izrečena. Ona će prema tekstu biti samo jadni svršetak mukotrpnog života. Smrt se pojavljuje kao granica kazne, ne kao kazna. Prema starozavjetnom shvaćanju nije svaka smrt smrt. Vrlo je velika razlika da li smrt zaključuje bogat, ispunjen život ili prekida tužan i bijedan život. Opaka smrt nije sama po sebi biološko umiranje, nego jedan svršetak nesretnog života. Stoga ćemo reći: strašna smrt, smrt puna straha, koja je bolna granica života, posljedica je grijeha u kojem ima udjela svaki čovjek već kao čovjek. Kad ljudi ne bi grijehili, smrti ne bi bilo. No, time nije rečeno da čovjek ne bi uopće umro da nema grijeha jer biološka besmrtnost jedva da je spojiva s našom naravi.⁴⁰

U kontekstu aktualizacije teme ovoga rada, u slijedećem poglavlju obrađujemo jednu konkretnu manifestaciju istočnog grijeha kao grijeha tijela i nagona.

3.2. Adamov grijeh prema Rim 5, 12-21

Ako napravimo usporedbu Starog i Novog zavjeta, tj. tekst iz Rim 5,12-21 primijetit ćemo da se pojam *istočni grijeh* (*peccatum originale*) uopće ne upotrijebli, kao ni u Novom zavjetu. Ali način na koji Pavao govori o grijehu u ljudskom rodu, te kako povijest djelovanja grijeha dovodi u vezu s „*grijehom*“ jednoga, Adama, čini u svakom slučaju vjerojatnu predodžbu o tjelesnoj uzročnoj povezanosti Adamova grijeha i neposlušnosti u kojoj ljudi egzistiraju. Ta predodžba o tjelesnoj uzročnoj povezanosti između ovoga pojačana je prijevodom r. 12a u Vulgati: *in quo omnes peccaverunt*, tako da je već Adamov grijeh prouzročio i obuhvatio grešnost svih ljudi. Od takva shvaćanja teksta pošao je očito i Augustin ukoliko s Rim 5,12 nije samo objasnio sklop grešnosti između Adama i cijelog ljudskog roda nego ukoliko je sveo ljudsku nesreću na grijeh, koji je prenošen s Adama na njegove potomke. Isto shvaćanje teksta preuzima i Tridentin u dekretu o istočnom grijehu i tu pronašao nagovještenim kako su Adamovim činom neposlušnosti na ljudski rod preneseni ne samo smrt i tjelesne kazne nego i također i sam grijeh *koji je smrt duše* (*DS 1513*).⁴¹

---

⁴⁰ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS,Zagreb, 1998., str. 70.

⁴¹KERTELGE, Karl, Adamov grijeh u svjetlu Kristova otkupiteljskog čina prema Rim 5,12-21, u: *Communio* 21, 1991., str.1-2.

Prenošenje grijeha Tridentin je tada objasnio: „nasljeđivanjem, a ne nasljedovanjem“.S takvim objašnjenjem prijenosa Adamova grijeha na njegovo potomstvo ima dogmatska teologija svoje poteškoće, osobito s obzirom na predstavljeno jedinstvo čovječanstva na temelju biološkog podrijetla od jednog para ljudi. Zato u svakom slučaju valja razmisliti da za Pavla nema težine biološko objašnjenje jedinstva čovječanstva. Govor o Adamu i čovječanstvu koje je pogođeno njime, stoji apriorno u spasenjsko - teološkom kontekstu, koji se u tom odsjeku jasno i trajno pokazuje nadmoćnim suprostavljanje Adama i Krista.

Pri obradi teme o istočnom grijehu ne može, dakako, za jednog egzegetu biti ishodište u jednoj mjeri kao i Augustina i u dekretu Tridentina problematični dio retka Rim 5,12d, točnije prijevod *in quo* i odgovarajuće tumačenje teksta nego u grčkom originalnom tekstu već dana formulacija i njezin prijevod kao veznika sa značenjem opće uzročne odredbe: *jer su svi sagriješili*. Taj izričaj ne odnosi se tada na „jednog čovjeka“. Ne bi se smjelo predvidjeti da sveopće gospodstvo smrti ima u tome veze s grijehom, koji je na temelju Adamovog grešnog pada ušao u svijet i u njemu nastavio svoj pobjedonosni pohod.

Time se postavlja pitanje o odnosu tih dvaju izričaja: Gospodstvo smrti nad ljudima seže do grijeha koji je Adam započeo u svijetu, i sveopćnost smrti odgovara sveopćnosti čovjekova grijeha.

Postavlja se pitanje: kako utječe Adamov grijeh na grijeha svih ljudi?

Da bismo mogli ispravno govoriti o povezanosti Adama i svih ljudi, koja je utemeljena grijehom, potrebno je obraditi značenje i vrijednost pojma grijeha na tom mjestu u tekstu.⁴²

3.3. Grijeh i istočni grijeh u Rim 5,12-21

Rim 5,12–21 ima, bjelodano, temeljno značenje za razumijevanje *grieha* Pavao upotrebljava riječ *hamartia* u jednini u našem tekstu šest puta, od toga odmah u r. 12. naglašeno dva puta; k tome upotrebljava izvedenice iz istog korjena kao i druge pojmove koji označavaju Adamov grešni korak. Upotreba pojma *harmatia* ostaje pri tome vodeća. Uočavamo da se ta riječ prethodno u Poslanici Rimljanima susreće samo

---

⁴²KERRTELGE, Karl, Adamov grijeh u svjetlu Kristova otkupiteljskog čina prema Rim 5,12-21, u: *Communio* 21, 1991., str. 2-3.

tri puta. Tim više iznenađuje vrlo često pojavljivanje riječi u poglavljima 3- 8; trideset i šest puta.

Pokazuje se dakle da Pavao govori o grijehu s posebnim naglaskom u Rim 6 i 8 da bi opomenuo vjernike na *ponovni pad* u stari grijeh, te da ih podsjeti na moć milosti koja im daje postojanost u borbi protiv grijeha. Koliko je god grijeh po otkupiteljskom djelu Isusa Krista u tome zahtjevu i u svom konačnom izgledu na uspjeh prevladana stvarnost, ipak Pavao ne ispušta iz vida još uvijek postojeći otpor grijehu. On je još uvijek dostatno jak da spriječava obraćenje Kristu i životno orijentiranje vjernika prema njemu.

Stoga nije čudno što Pavao u Rim 5, 12 – 21 podsjeća još jednom na povijest nesreće što je otpočela s Adamom, nakon što je već prije opisao novostvaralačku zbilju milosti. Što on prije toga stavlja u prvi plan kao moć zla koja ovladala čovjekom, ne da predvidjeti da se to dovodi u uzročnu vezu s Adamovim grešnim činom.

Povrh ovog spasenjskopovijesnog i općepovijesnog cjelovitog pogleda na situaciju čovječanstva, koje je potrebno spasenje prije i bez Krista, postavlja se pitanje da li se i koliko može dalje i antropološki otključati nadindividualna povezanost između Adama i čovječanstva koju je utvrdio Pavao. Kako pojedinac postaje grešnikom? Samo na temelju svog vlastitog grijeha protiv Božje zapovijedi ili već u svom vlastitom grešnom djelu od rođenja, dakle time što po svojoj naravi ima udjela u posljedičnoj povijesti grijeha prvog čovjeka? Pavao ne daje o tome u Rim 5, 21 – 21, a također ni drugi, izravan odgovor. Ali ako se to pitanje prenese ipak na naš tekst i to naročito na redak 12, onda je potrebno zacijelo svratiti pozornost na teološki doseg tog teksta. Iz povezanosti četiriju djelomičnih rečenica u tom retku proizlazi prije svega da moć grijeha, koja je zasnovana na Adamovu grešnu činu, ima učinke u svijetu na sve ljude, na taj način što potpadaju pod smrt. Sveopće potpadnuće pod smrt svodi se u retku 12 na grešnost svih ljudi. Da čovjek zgriješi zacijelo je krivo njegovo ponašanje za što je odgovoran, a ne sudbina. Ujedno, međutim, ostaje sačuvan povratni odnos osobnog grijeha svakog pojedinca u djelovanju sile grijeha, koja djeluje na sve ljude, a što je prouzročio Adam. Kao član cijelog čovječanstva postaje pojedinac stoga grešnikom, jer se iz solidarnosti sa svim ljudima, polazeći od sebe, ne može isključiti, nego se čak pozitivno potvrđuje u svom vlastitom ponašanju. Između izričaja u retku 12 i 12d ne postoji dakle nikakvo izravno protuslovlje. Naprotiv, utvrđena mogućnost ponovnog grijeha potpuno je otvorena za sve ljude, a nju nosi i snaga grijeha koji je s Adamom ušao u svijet. Ta je povezanost potvrđena i u retku 19; *neposlušnošću jednoga (Adama)*

mnogi su postali grešnici... Taj izričaj obuhvaća u jedan oba djelomična izričaja retka 12a i 12d . Ono „*kako*“ to ostaje nejasno. Iz Pavlova povijesnog mišljenja tu bi se svakako moglo misliti o univerzalnosti svakog pojedinog u cjelokupnu ljudsku povijest, koja se sa svoje *jedinstvene točke* u Adamu, određuje kao povijest spasenja odnosno nesreće.⁴³

---

⁴³KERRTELGE, Karl, Adamov grijeh u svjetlu Kristova otkupiteljskog čina prema Rim 5,12-21, u: *Communio* 21, 1991., str. 3.

4. MODERNO LICE ISTOČNOGA GRIJEHA

Kada govorimo o poimanju istočnoga grijeha kao grijeha grešne smještenosti, možemo učiniti jednostavnu aktualizaciju toga problema. Preslika oholosti prvih ljudi, kao i njihovo prianjanje uz tjelesno očituje se u današnjem fenomenu „kulta tijela“. Taj pojam usko je vezan uz protivljenje Božjim zapovijedima. Ukoliko je istočni grijeh i grijeh putenih želja i pomanjkanja vjere i poslušnosti Bogu, onda uistinu nije teško pronaći oznake grešne smještenosti u današnjem svijetu. To starozavjetno pitanje zauzdavanja putenih želja Crkvu je opterećivalo od najranijih početaka.

Tako je Crkva od svojih početaka pokušala „utišati“ želje tijela učeći iz greške prvoga čovjeka. No, tijelo je neodvojivo od duha, pa i sam Bog se utjelovio, a i Krist nikada nije upao u dualizam i tako omalovažio tijelo. Dapače, pojam tijela postaje srž naše vjere. Kristovo tijelo postaje izvor spasa. Ali, do toga zaključka Crkva se borila sa mnogim herezama. Iz knjige Postanka mnogi su uspijevali iščitati da je tijelo grešno. I u semitskoj kulturi grijeh prvih ljudi redovito se povezivao sa grijehom tjelesnog užitka. Novovjekovlje, posebno zadnja dva stoljeća prošloga tisućljeća, donijelo je apsolutan obrat, počelo je veličanje tijela, a putene želje počelo se naglašavati kao cilj čovjekova života. Hereza koja predstavlja suprotnu krajnost takvoga razmišljanja svakako je već spomenuti dualizam.

Nasuprot današnjem „kultu tijela“ koji veliča i naglašava tjelesno na uštrb duhovnog u prošlosti je vladalo dualističko razmišljanje koje veliča duhovno na uštrb tjelesnog a nadahnjivalo se grijehom prvih ljudi. Dualistička hereza razdvajala je materijalni svijet kao negativan i manje vrijedan od duhovnog svijeta kao najviše vrijednosti. To je značilo da se i tijelo čovjeka smatralo grešnim i nedostojnim, te tamnicom koja drži ljudsku dušu. Smatralo se, Adam i Eva griješili su tijelom, dakle tijelo je zlo. Ta hereza svoju kulminaciju doživljava u srednjem vijeku. Srednjovjekovni vjerski odgoj bio je opterećen mnogim problemima toga razdoblja. Vladala je opterećenost grijehom, a spasenjski vid u Kristu nekako je pao u drugi plan. Tada nastaje upravo najveći broj umjetničkih djela s tematikom Adama i Eve, te izгона iz raja. Nakon olakšanja i oslobođenja od robovanja starim, i ukočenim židovskim poimanjima Boga, koje se dogodilo u Novome zavjetu i po Isusovim riječima, događa se to razdoblje „mračnoga srednjeg vijeka“. U srednjem vijeku događa se povratak na

percepciju Boga kao dalekog i transcendentnog. Uzroka takvome poimanju ima uistinu mnogo. Manufakturni rad u teškim uvjetima, bolesti, ratovi, glad, inkvizicija, neznanje, cvjetanje magije i ezoterije, novi filozofski sustavi, odmak od antičkog antropocentrizma i ulazak u negativno shvaćeni teocentrizam, sve su to razlozi stvaranja specifične slike Boga kao nekog dalekog. Dovoljno je započeti predočavanje toga vremena kroz neka filozofska promišljanja. Čovjek kao tjelesan u srednjem vijeku doživljavao je kao „ranjen prvim grijehom“.

Iz te pozicije Bog mu se činio kao onaj koji drži u svojim rukama apsolutno sve. Naravno da ovakvo razmišljanje nije bilo potpuno netočno, ali pogrešno je bilo isključiti svako čovjekovo djelovanje i prepustiti se sudbini. Rad u teškim uvjetima je također bitna stavka koja je doprinijela slici tijela kao nečeg nevrijednog i prljavog. Naravno da je i srednjovjekovlje imalo svojih sjajnih mislilaca (npr. sv. Toma Akvinski), koji su pokušali naglasiti „novog Adama“, ali njihov nauk zaživljava tek stoljećima kasnije. Običnome puku ta razmišljanja nisu bila niti dostupna, niti shvatljiva. Običan čovjek bio je suočen sa neznanjem koje je vodilo u praznovjerje, sa bolestima i smrću. U takvim uvjetima bilo je teško uočiti prisutnost bliskoga Boga. Ljudi su se okretali ezoteriji, Crkva se borila sa herezama i teškim nemoralom klera, pa čak i nemoralom samoga crkvenoga vodstva. Čovjekovo tijelo je shvaćano kao nevrijedno i okaljano grijehom, nedostojno blizine Boga koji ga zato i tjera od sebe nakon prvog grijeha. Tako imamo kroz cijeli srednji vijek, i kasnije, pojavu fizičkog samo-kažnjavanja i mrtvljenja tijela među redovnicima kako bi se zatomile grešne požude koje izviru iz tijela. To poimanje imalo je izvor i u činjenici krhkosti našega tijela koja postaje jasna pod naletima kuge, kolere i drugih bolesti koje su harale tadašnjim svijetom. Čovjek srednjega vijeka tako se, svjestan svoje prolaznosti, okretao transcendentnom i mislima utjehe da poslije ove muke i žalosti od života dolazi u vječno blaženstvo k Bogu.⁴⁴

Razdoblje koje donosi zaokret u razmišljanju o čovjeku i Bogu jest – humanizam. Otkrićem Novoga svijeta 1492. godine, putovanjima moreplovaca i otvaranjem pomorskih veza sa ostatkom svijeta, čovjek kršćanske Europe otkriva da i nije tako jadan i usamljen kao što je mislio do tada. Postaje zanesen svojom prividnom veličinom. Čovjek postaje središte svijeta i predmet obožavanja. Razvojem industrije, medicine i znanosti čovjek postaje sve više okrenut samome sebi. Prije svega, tu se misli na antropocentrizam i dekadenciju filozofije i teologije. Novi antropocentrizam

---

⁴⁴ Usp. MARITAIN, Jacques, *Cjeloviti humanizam*, KS, Zagreb, 1989., str. 8. – 30.

izdignuo se iznad one biblijske i srednjovjekovne slike čovjeka kao nemoćnoga i ranjenoga. To je u biti pozitivno, no, novovjekovni je antropocentrizam otišao u drugu krajnost. Počinje prenaplašavanje čovjeka u svijetu koje rezultira novim, dosada neviđenim dekadencijama nemoralna, zločina i valovima egoizma. U nemogućnosti da se dokuči misterij Boga, lakše je bilo naglasiti ulogu razuma, a vjeru i Boga staviti u sferu osobnoga, tj. onoga što se ne dotiče čitavoga svijeta.⁴⁵

4.1. „Kult tijela“ – plod istočnoga grijeha

Pitanja evolucije, odnosa znanosti i vjere, kritičko promatranje i tumačenje Biblije, novi antropocentrizam, izrazito naglašavanje hedonizma i užitaka tijela, sve će to kulminirati u razdoblju devetnaestog i dvadesetoga stoljeća. Dvadeseto stoljeće, prema nekim povjesničarima, predstavlja najdinamičnije razdoblje ljudske povijesti. U tih sto godina smjestilo se više industrijskog razvoja i napretka tehnologije nego u deset tisuća godina čovječanstva. Naravno da se može reći da su se prastara znanja i sva znanja čovječanstava neviđeno razvila i kulminirala baš u tome stoljeću. Skokovi od parnoga stroja do slijetanja na mjesec dobar su pokazatelj o kakvim se razmjerima govori. No, uz sva tehnološka dostignuća, dvadeseto stoljeće obilježili su i najveći zločini u povijesti čovječanstva, najveće ekološke katastrofe i ekonomske turbulencije.

Upravo zbog toga, dvadeseto stoljeće postaje mala zasebna cjelina u povijesti. Početak dvadesetoga stoljeća obilježio je Prvi svjetski rat. Ali, specifičnost toga rata je činjenica da su se bitke odvijale na bojnim poljima, tako da su kolateralne žrtve bile rijetke. No, ono što je uistinu obilježilo prvu polovicu dvadesetoga stoljeće jest Drugi svjetski rat. Drugi svjetski rat i totalitarni režimi su oni koji su utjecali na formiranje slike Boga i čovjekove prolaznosti. Prijeratna kriza, rat i poslijeratna kriza rezultirali su ponovnom, srednjovjekovnom slikom prolaznosti života. Drugi svjetski rat razbija iluziju nepobjedivoga čovjeka koju je gajila renesansa.

Čovjek postaje svjestan da je ovozemaljski život nesiguran i lako može biti naglo prekinut. Te spoznaje rezultiraju shvaćanjima da se ovozemaljski život mora maksimalno proživjeti. To je bila savršena podloga razvoju suvremenog „kulta tijela“. Tako se u suvremenom društvu rađa i događa izraziti poremećaj vrijednosti. Svi pozitivni elementi oslobođenja čovjeka od opterećenosti koje je sa sobom nosio srednji

---

⁴⁵ Usp. MARITAIN, Jacques, *Cjeloviti humanizam*, KS, Zagreb, 1989., str. 8. – 30.

vijek bili su manje vrijedni, tj. donijeli su više štete nego koristi. Istina je da se dogodio neviđen razvoj industrije, znanosti i mogućnosti za čovjeka, ali to je donijelo za sobom dekadenciju i zaborav kršćanske misli, što će kulminirati najvećim zločinima u povijesti čovječanstva koji će se dogoditi u obliku Prvoga i Drugoga svjetskoga rata.⁴⁶

Današnji Katekizam Katoličke Crkve, kojeg je proglasio pokojni papa Ivan Pavao II., govori o tijelu i tjelesnosti u člancima 2289–2298⁴⁷, a o spolnosti u člancima 2331–2386⁴⁸ (objašnjenje šeste zapovijedi, "ne učini preljuba").

Tjelesno zdravlje je „dragocjeni Božji dar“, ali kršćansko se ćudoređe „protivi novopoganskom shvaćanju, koje promiče kult tijela kome bi trebalo sve žrtvovati, uzdižući tjelesno savršenstvo i sportski uspjeh kao neka božanstva.“ (članak 2289)⁴⁹ Znakovito je uočiti što se danas kao vrijednost kroz medije promovira među mladima i djecom. Proizvodi za zdravlje i ljepotu tijela čine oko devedeset posto reklamnog sadržaja televizijskog programa. Djeci i mladima nameću se praktički nedostižni standardi uspjeha i ljepote tijela kao jedini uvjeti sreće i zadovoljstva. Ovaj pojam vječne mladosti tako jako asocira na onu Zmiju sa početka rada. Zmija se presvlači i prividno je „vječno mlada“. Otkud tolika opsjednutost tijelom? Odgovor sa početka promišljanja – plodovi istočnoga grijeha, prije svega ljudska oholost i želja biti kao Bog. To rezultira i potpunim pomanjkanjem vjere u dobrog Boga. Ako ne vjerujemo u život poslije ovoga života na zemlji, onda nam se logično nameće da u ovome životu moramo maksimalno uživati jer drugoga života nema. Nekoć su ljudi umirali ranije, ali su bili više okrenuti duhovnom pa je i smrt bila prihvatljivija, jer ovozemaljsko tijelo nije bilo sve, jer poslije njega me čeka vječni život. Danas je čovjek napretkom medicine produžio svoj ovozemaljski život, ali budući da je u ovome vremenu uronjen u materijalizam, čini mu se da osim toga života i nema više ničega. Razloga zašto čovjek današnjice tako razmišlja je mnogo: egoizam, racionalizam koji za sve (pa i za postojanje Boga) traži dokaz. Ali glavni i osnovni je obični manjak vjere i oholost koju čovjek gaji još od svojih praroditelja.

Mi kršćani smatramo da smo po svojem pozivu u takvim situacijama pozvani dublje posvijestiti svoj kršćanski poziv i svoje poslanje u svijetu. Da se kao kršćani pozovemo na Isusa Krista i da s njegovom porukom upoznamo ove današnji konkretne i

---

⁴⁶ Usp. VRANJEŠ - ŠOLJAN, Božena, *Povijest srednje i jugoistočne Europe u XX. st.*, FFZG, Zagreb, 1998., str., 3. – 28

⁴⁷ Usp. HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam katoličke Crkve. Komentarij*, GK, Zagreb, 2005.

³⁹ Usp. *Isto*

⁴⁰ Usp. *Isto*

sve moguće napetosti i krize uvučeni svijet. Što nam Isus Krist govori o čovjekovu mjestu u svijetu i povijesti? Predviđa li čovječanstvu nedaće, nudi li kakve izlaze?

Najprije trebamo sebi dozvati u svijest sržne postavke Isusova navještaja – ovaj svijet i čovječanstvo nisu prepušteni sebi samima ni fizičkim zakonima. Čovječanstvo nosi u sebi mesijanski poziv za svoje potpuno ostvarenje u budućnosti, a to se ostvaruje sve dubljim posvještenjem, sve prodornijim ulaženjem u sebe i u misterij povijesti. Svijet nije savršen stroj ili mehanizam, nego organizam. Prema poruci Isusa, objavitelja Boga i čovjeka, čovječanstvo je velika Božja obitelj kojoj je Otac sam Bog; svi su ljudi među sobom braća, svi su pozvani da budu jedno kao što je Otac s Kristom, svojim Sinom jedno. Svi se ljudi imaju okupiti oko jedne i jedine čovjeka dostojne veličine, a to je sam čovjek.

Evangeoska izjava: Što god učiniste jednom od moje najmanje braće, meni učiniste (Mt 25,40). Ta izjava znači da se pojavom i objavom Isusa Krista, Bogu služi, služeći se ljudima, da se Bog može ljubiti samo ljubeći braću ljude, da se nevidljivome Bogu možemo približiti samo preko usluga koje iskazujemo ljudima koje vidimo. Nije manje potresna Isusova tvrdnja da je došao služiti ljudima. A životom je pokazao da je došao služiti onim najbjeđnijima, siromasima, grešnicima... U simbolu vjere ispovijedamo da je „Krist radi ljudi i radi našeg spasenja sišao s nebesa“

Smije li kršćanski svijet živjeti bez takvog kršćanskog poziva. Isus Krist je dao životopisni spasiteljski duh koji svojom ljubavlju želi pokrenuti slobodnu ljubav čovjeka prema čovjeku i svemu svijetu. Da bi se svijet spasio, on treba naučiti ljubiti sve ljude i sebe sama.⁵⁰

---

⁵⁰KRESINA, Ante, *O Bože žezje tvoja riječ*, KS, Zagreb 1993., str. 160.

ZAKLJUČAK

Palog Adama zamijenio je „novi Adam“ – Krist. Od teške i sumorne osude kojom Bog kažnjava Adama i Evu, spašava nas Krist kroz vazmena otajstva. Stablo spoznaje dobra i zla i dalje čovjeku ostaje „zabranjeno voće“ no, promatrajući Kristovo vazmeno otajstvo shvaćamo da tako treba i ostati. Spoznaja dobra i zla ostavljena je Bogu. Čovjekovo uplitanje u tumačenje dobra i zla kroz povijest čovječanstva uvijek je završavalo velikim zabludama i tragedijama. Ljudi razapinju nevinoga – samoga Boga.

Grešna smještenost u kojoj se rađa svaki čovjek nestaje u sakramentu krštenja. U tome sakramentu čovjek, rođen sa klicom grijeha koju nasljeđuje od Adama i Eve, biva „izvađen“ iz grešnosti i „uronjen“ u milost „novoga Adama“ – Krista.

Na koncu ovoga rada donosimo kako je zapravo moguće osjetiti tu posvetnu milost kojom nas Krist vadi iz grešnoga stanja i to uvijek iznova. Sklonost neposluha Bogu nešto je što svaki čovjek nosi u sebi. No, isto tako i sklonost dobru predstavlja jednu od glavnih karakteristika stvorenoga. Čovjek je stvoren kao dobar i svet, on je dijete Boga i načinjen je na Njegovu sliku. Osuda na izgon iz knjige Postanka zbog toga predstavlja samo očinski prijekor nezahvalnom i oholom djetetu. Ostanemo li na razini Staroga zavjeta – čovjek je ranjeno biće koje Otac izgoni iz raja. U svjetlu Novoga zavjeta vidimo da se „očinska srdžba“ zapravo prelijeva u izraz najveće ljubavi – po Kristovoj muci, smrti i uskrsnuću pali čovjek biva spašen i vraćen u stanje milosti. Mnogo jače stanje milosti po Kristu no što je grešno bilo stanje po Adamu.

LITERATURA

Crkveni izvori

Jeruzalemska Biblija, Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz "La Bible de Jérusalem", (prir.) Rebić, A.- Fućak, J.- Duda, B., KS, Zagreb, 2003.

HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam katoličke Crkve. Kompendij*, GK, Zagreb, 2005.

GUADALUPI, Gianni, *Velika ilustrirana Biblija*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2005.

Knjige

ARENHOEVEL, Diego, *Mali komentari Biblije, Stari zavjet i prapovijest*, KS, Zagreb, 1988.

COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, UPT, Đakovo, 1998.

HARRINGTON, Wilfrid J., *Uvod u Stari zavjet*, KS, Zagreb, 1993.

MARITAIN, Jacques, *Cjeloviti humanizam*, KS, Zagreb, 1989.

NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, KS, Zagreb, 2003.

KRESINA, Ante, *O Bože žeže tvoja riječ*, KS, Zagreb 1993.

REBIĆ, Adalbert, *Biblijska prapovijest*, (Post 1- 11), KS, Zagreb, 1972.

REBIĆ, Adalbert, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, KS, Zagreb, 1996.

TOMIĆ, Celestin, *Prapovijest spasenja*, Provincijalat hrvatskih franjevac konventualaca, Zagreb, 1977.

VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena, *Povijest srednje i jugoistočne Europe u XX. st.*, FFZG, Zagreb, 1998.

Članci

KERTELGE, Karl, *Adamov grijeh u svjetlu Kristova otkupiteljskog čina prema Rim 5,12-21*, u: *Communio* 21, 1991.

Rječnici i leksikoni

Biblijski leksikon, KS, Zagreb, 1992.

RAHNER, Karl; VORGRIMMLER, Herbert, Teološki rječnik, UPT, Đakovo, 1992.